

Беценко Т. П.,

доктор філологічних наук, професор кафедри української мови
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

ТЕРМІН «ТЕКСТОВО-ОБРАЗНА УНІВЕРСАЛІЯ» В ЛІНГВІСТИЧНОМУ УСНОСЛОВЕСНОЗНАВСТВІ

Анотація. У статті розглянуто співвідношення термінів формула і текстово-образна універсалія стосовно лінгвістичного аналізу фольклорних текстів. Обґрунтовано доцільність уживання останнього. Подано спробу охарактеризувати обидва термінопоняття.

Ключові слова: формула, текстово-образна універсалія, мова фольклору, фольклорний текст.

Постановка проблеми. Дослідники фольклору однасти в тому, що фольклорний текст характеризується наскрізною формульністю. Так, на думку А. Лорда, якщо вибрати окремі пісенні уривки і порівняти його з іншими текстами того самого й інших співців, то виявиться, що майже всі (коли не всі) рядки або піврядки вибраного уривка є формулами. Згідно з М. Перрі й А. Лордом, перехідним елементом від слова (яке вже саме по собі О.О. Потебня вважав поетичним твором) до фольклорного тексту виступають формули (сталі вирази, кліше). Саме формули більшого або меншого обсягу (поряд із ритмом, римами, паралелізмом тощо) є опорою для запам'ятовування (за наявності варіювання) великих усних творів – усність полягає саме в тому, що твір «складається» у процесі усного виконання, – зазначив А. Лорд, а нові формули виникають шляхом підставлення (заміни, додавання) нових слів до вже відомих (усталених) конструкцій. Показовий той факт, що формування, розвиток і остаточне становлення теорії мовно-фольклорних формул М. Перрі й А. Лорда здійснилися значною мірою завдяки ретельному вивченню названими дослідниками багатого епічного матеріалу південнослов'янських народів, у якому виявилися збереженими ще праслов'янські традиції словесного мистецтва [6, с. 129].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про формульність як основу фольклорної традиції писали Ф.І. Буслаєв, О.О. Потебня, Ф. Міклошич, О.М. Веселовський, П.Д. Ухов, Г.І. Мальцев, І.О. Оссовецький, М.І. Кравцов, Ф.М. Селіванов, О.Т. Хроленко, С.Я. Єрмоленко та інші вчені. Термін *текстово-образна універсалія*, запропонований нами, дослідники мови народної творчості ще не використовували.

Метою статті є розгляд термінів *текстово-образна універсалія* і *формула* як ключових понять лінгвістичного уснословеснознавства; характеристика їх ознак; мотивація доцільності використання терміна *текстово-образна універсалія* в науці про мову фольклору.

Виклад основного матеріалу. Однак треба зауважити, що термін *формула* у фольклористиці багатозначний: лінгвісти і літературознавці часто по-різному його розуміють. Дослідники неодноразово наголошували на відсутності однозначності та усталеності в тлумаченні цього терміна. Так, П.Д. Ухов констатував: «Поряд з терміном *типові місця* уживаються й такі: *загальні місця*, *епічні формули*, *традиційні місця*, *традиційні формули*, *loci communes*, *рухливі місця* та ін.» [17, с. 15]. Фор-

мулою вважають структурні частини тексту фольклорного твору: найменування реалії, дії, описи ситуацій, словесний образ [10, с. 21]. У значенні *епічна формула* інколи використовують терміни *поетична формула*, *постійний епітет*, *стійкий словесний комплекс*, *поетичне кліше*.

Поняття формули як стилістичного стереотипу (кліше) закріплює і узагальнює різні складники поетичного зображення, опису події. У фольклористиці формула здебільшого розглядається як обов'язковий елемент «поетики тотожності», характерної для фольклору, і одночасно як спосіб вираження різних сторін світогляду середовища, яке творить і використовує епос [14, с. 150].

Формулу розуміють у широкому і вузькому значенні. Так, вузьке розуміння епічної формули подане в дослідженнях Р. Джонса [19, с. 91], який вважає, що епічна формула – це сполучення на зразок *в чисте поле, на сиру землю, на праву ногу*. Широке тлумачення формули представлено у М. Перрі, А. Лорда. М. Перрі визначає епічну формулу як «групу слів, яка регулярно використовується в тих самих метричних умовах для вираження встановленої суттєвої ідеї» [20, с. 73–147]. Приєднуючись до цього визначення і коментуючи його, А. Лорд підкреслював, що не варто отождествлювати формули із стереотипними повторами (мовиться про групу слів, «які можуть змінювати свій зміст в різних контекстах і у різних оповідачів») [20, с. 30].

Поняття «формула» (стосовно обрядової пісні) Т.О. Івахненко окреслює так: «Під формулою обрядової пісні ми розуміємо наявність у тексті загальних місць (*loci communes*) – стійких повторів компонентів словесного матеріалу (опорних тем, образних стереотипів, постійних епітетів й інших тропів), які у композиційному плані схематично підкреслюють предикативну природу формульності» [7, с. 4].

Існування у фольклорному тексті формул-ситуацій (загальних місць, епічних місць, формул-тропів, формул-заспівів, формул-зачинів, формул-кінцівків, які конструюються із дрібніших формульних одиниць – формул-мікроситуацій, формул-віршів, формул-фразеологізмів тощо) визначає З.М. Петеньова: «У формульності відображається традиційність як основна, визначальна властивість мови фольклору, що вирізняє його з-поміж інших систем мовної структури. Фольклорні тексти становлять фольклорну мікросистему, утворену із формульних одиниць різної довжини і ступеня ускладнення: двослівні епічні формули об'єднуються у складніші формульні одиниці тощо. Складні епічні формули можуть становити вірш, троп, звертання, стійкий словесний комплекс, мікроситуацію» [12, с. 15, 17].

Питання формульності розглядає Ю.М. Лотман. Він зараховує фольклор до художніх явищ, структури яких наперед задані, тобто передбачають наявність якихось сталих, повторюваних, шаблонних компонентів різного ступеня складності, що поєднуються на основі певних правил: «Правила відбору лексики, правила побудови метафор, ритуалістика оповіді, суворо

визначені і наперед відомі слухачеві можливості сюжетних поєднань, *loci communi* – цілі шматки застиглої тексту – утворюють цілком своєрідну художню систему. Причому, що особливо важливо, слухач озброєний не тільки набором можливостей, але і парно протиставленим йому набором неможливостей для кожного рівня художньої конструкції» [9, с. 350].

На формульність як універсальну ознаку уснопоетичної мови звертає увагу М.О. Кумахов: «Характерними ознаками уснопоетичної традиції виступають не тільки її давність і стійкість, але і сукупність властивих їй стереотипних і типових формул, які належать до найбільш універсальних властивостей поетичної мови усної поезії» [8, с. 59] (курсив наш – Т. Б.).

Застосовувані для характеристики мови фольклору поняття *формула, стереотип, трафарет, кліше* тощо є синонімічними, такими, що можуть бути означені (об'єднані) поняттям *універсалія* (стосовно текстів певного жанру – *текстово-образна універсалія*).

Сучасні дослідники, послуговуючись запропонованими поняттями мовних універсалій стосовно до різних мовних, мовностильових явищ, пропонують розрізняти їхні типи. Так, на позначення типових одиниць, характерних для художніх текстів (в тому числі й фольклорних), засвідчено використання термінів *народнописенні універсалії* (С.Я. Єрмоленко) [4, с. 151] – про використання в авторській поезії прийому метафоричного зіставлення явора, дуба з людиною; *поетичні універсалії* (С.Я. Єрмоленко) [5, с.12–13] – про існування в світовій поезії, в загальнолюдському мисленні в його поетичних вимірах образів, характерних для різних культур з відмінним їх потрактуванням (дослідник розглядає семантику поетичної універсалії *крила*); водночас С.Я. Єрмоленко активно послуговується термінами *універсальна формула* [4, с. 147], *традиційна формула* [4, с. 146], *формула-символ* [4, с. 30], *фольклорна формула* [4, с. 21, 65], *пісенна формула* [5, с. 127], *поетична формула* [5, с. 127], *усталена формула* [5, с. 127], а також *психологічна константа* [4, с. 30] на позначення усталених формул, символів у мові фольклору, усталених реалій матеріального і духовного життя, що формують своєрідне просторове і часове поле народнописеного твору.

Ідею універсальності мовностильової специфіки фольклорних творів поділяє Л.А. Астаф'єва (1993 рік). Так, досліджуючи сюжет і стиль билин, дослідник ставить за мету «встановлення стійких смислових і художніх універсалій, характерних для різних сюжетних типів билин» [1, с. 3].

Закономірними є два підходи до розуміння поняття мовної універсалії: структурно-типологічний і комунікативний, або системно-діяльнісний. Якщо перший є фактологічним, описовим за своєю сутністю, стосується рівня мовних систем, то другий є динамічним, діялісним, функціонально-комунікативним: він стосується рівня реалізації різних мовних систем. Н.С. Болотнова запропонувала виокремлення комунікативних універсалій, які «інтерпретуються як динамічні структури, що мають діялісну основу, орієнтовані на міжособистісне спілкування у межах однієї або кількох сфер комунікації з урахуванням не тільки лінгвістичних, але і соціально-психологічних, когнітивних та інших факторів. У цьому разі *комунікативні універсалії* розглядаються на рівні, як правило, системи реалізації однієї мови, що регулює спілкування в одній або кількох сферах комунікації» [3, с. 78]. Загалом же комунікативні універсалії Н.С. Болотнова розуміє як «правила, загальні принципи словесно-художнього структурування тексту, орієнтовані на

«діалогічну гармонію» автора і читача, тобто досягнення певного комунікативного ефекту» [3, с. 77].

Розглядаючи комунікативні універсалії, що мають лексичну основу (наприклад, асоціацію в поезії *біді* зі стимулом *відростати*, що мотивується типовим асоціатом як *крила*), Н.С. Болотнова починає розуміти їх як лексичні регулятиви, що визначають мовномисленнєву діяльність читача, його «співтворчість». Автор вважає, що «їх подальше вивчення становить безсумнівний інтерес не тільки для розроблення методики змістової інтерпретації тексту, але й для розв'язання проблеми гармонізації спілкування автора і читача» [3, с. 86] (у думках – співця і слухачів).

Ідеї Н.С. Болотнової знайшли подальший розвиток у наукових студіях І.М. Тюкової. У дисертаційній розвідці І.М. Тюкова проаналізувала комунікативні універсалії та їх лексичне втілення у ліриці Б.Л. Пастернака (2005 рік). Дослідник описує лексичні регулятивні засоби та способи регулятивності, за допомогою яких організуються художні тексти. Вона доводить, що однією з необхідних умов розуміння естетичного змісту художнього твору є орієнтація адресанта на універсальні правила організації мовної тканини тексту – комунікативні універсалії. На думку автора, дія таких «правил протягом всього змістового розгортання тексту визначає його регулятивність – здатність керувати інтерпретаційною діяльністю адресата» [15, с. 28].

Вважаючи, що універсалії в тексті пов'язані зі встановленням деяких загальних принципів текстової діяльності, зумовлених особливостями мовної особистості комунікантів, І.М. Тюкова на позначення універсалій (*комунікативних універсалій*) послуговується термінами *регулятиви, типові регулятивні моделі й структури, домінанти стилю (тексту), константи, синтаксичні регулятиви* тощо [15].

Проблему існування ономастичних універсалій вперше порушила А.В. Суперанська (1972 рік), зарахувавши до них власні імена – топоніми і антропоніми. В.В. Денисова (2003 рік) розглянула ономастичні універсалії на матеріалі монгольських мов.

В.А. Чабаненко (2002 рік) асоціативною універсалією назвав фігуру паралелізму – суттєву стильову структуру синтаксично-стилістичної організації фольклорних текстів.

Універсальність текстово-образних структур у народних думках розглядаємо у двох планах: як універсальну структуру мовної системи (граматики), що базується на функціонуванні універсальних мовних знаків; як універсальну конструкцію текстів окремого жанру, що забезпечує його цілісність, можливість відтворення, існування варіантів. Отже, універсалії в текстах дум – це і лексико-синтаксичні повторювані конструкції, і поліфункціональні образно-змістові мовні структури. Лексико-синтаксична повторюваність як основа існування текстово-образних універсалій пов'язана з існуванням їх варіантів, що орієнтовані на інваріант.

Імпровізаційний характер відтворення текстів дум як мотивував появу власне їхніх численних варіантів, так і зумовлював виникнення різновидів усіх моделей у логіко-граматичному аспекті.

Формула, епічна формула – це стійкий словесний комплекс.

Використання терміна *формула* вважаємо доцільним лише у вузькому розумінні, а саме для позначення чітко окресленої одиниці, регулярно повторюваного відрізка мовлення зі збереженням компонентного складу (постійний епітет, складне слово, тавтологічна структура, порівняння тощо). Якщо *фор-*

мультимедійність переважно вказує на форму, певний структурний тип змістової одиниці, то термін *текстово-образна універсалія* насамперед актуалізує призначення певної мовної одиниці, її функціональне навантаження, змістову сутність; водночас представляє певну формулу, тобто складається з окремих взаємопов'язаних елементів, які загалом становлять єдність у плані структури і змісту.

Текстова ж універсалія як широке поняття охоплює і власне формули (регулярно повторювані структури), і усталені прийоми мовної організації фольклорного стилю (такі структури не завжди дотримуються закономірної повторюваності компонентного складу, а будуються за усталеною моделлю: наприклад, текстова універсалія паралелізму формується на основі зіставлення та порівняння).

Якщо *мовні універсалії* розуміють як «спільні для усіх або більшості мов світу ознаки, явища, закономірності, властивості, структури, тенденції» [16, с. 688–689], то текстово-образна універсалія стосується закономірностей побудови певного тексту. Це часто повторювана структурно-змістова словесна єдність різної довжини, що функціонує у тексті як компонент твору в ролі композиційної і стилістичної одиниці і виконує роль певного еталону, взірця для позначення відповідних реалій дійсності, ставлення до них мовця (мовного колективу як етноспільноти).

Ознаками текстово-образних універсалій є повторюваність у тексті (текстах) як в окремому різновиді, так і взагалі в певній підсистемі мови; відтворюваність у відносно сталому компонентному складі; семантична цілісність, що зближує їх із загальномовними фразеологізмами. Для текстово-образних універсалій характерні гнучкість, пристосованість до контексту, ритмомелодійного ладу, *варіативність*, що, на думку К.В. Чистова, є обов'язковою умовою існування мовних стереотипів [18, с. 160–161].

До текстово-образних універсалій належать як структури, що характерні для фольклору взагалі (наприклад, *батько-мати, щука-риба, хліб-сіль, срібло-золото, гаразд-добре*), так і ті, що представлені лише в думових текстах (наприклад, *піший пішаниця, чужа чужаниця, конна конаниця*), а також ті, що утворені за принципом фольклорних поетичних засобів, тобто в основі яких лежить універсальний спосіб поетичного зображення дійсності (наприклад, фігура паралелізму).

Отже, поєднання повторюваних у тексті двох і більше одиниць мови (поєднання двох слів у складне слово – іменник, дієслово, прислівник), службової частини мови та повнозначної, двох слів за допомогою сполучника (двох іменників, дієслів, прислівників), двох і більше слів за допомогою безсполучникового зв'язку (іменників, дієслів), двох (мінімум) і більше повнозначних слів за допомогою підрядного зв'язку (прикметника та іменника, дієслова та іменника, дієслова і прислівника та інших комбінацій ускладненого типу) дають підстави розглядати такі структури як текстово-образні універсалії. Це переважно мікроодиниці, мінімальні структури, які не піддаються подальшому членуванню, тобто словосполучення, складні слова та прийменниково-іменникові форми.

Отже, складне слово, сурядне або підрядне сполучення слів функціонують у досліджуваних джерелах як текстово-образні універсалії. Вони можуть належати до фольклоризмів (*батько-мати, хліб-сіль, дрібний мак*) або ж, відповідно до текстової організації думового епосу, становлять поєднання слів, що: 1) визначають стильову домінанту аналізованих творів; 2) міс-

тять одиниці, які концентрують ідейно-тематичний та емоційно-образний зміст, тобто співвідносні з певними концептами; 3) безпосередньо стосуються розгортання сюжету (вказують на «рух» сюжету через семантику компонентів, що входять до текстової універсалії).

До текстово-образних універсалій думового епосу зараховуємо також макроодиниці, утворені внаслідок універсального прийому фольклорної поетики – стилістичні фігури, які організовують думку і, «на відміну від тропів, не додають нового змісту, а посилюють естетичний вплив мови» [11, с. 452]. Конструкції з паралелізмом, періодом досить місткі: вони об'єднують мікроодиниці – текстові універсалії різних рівнів. У системі думового епосу зазначені структури можна порівняти зі стилістичним засобом, який збільшує смислову виразність повідомлень, дискурсів і має *регулярні моделі реалізації* (курсив наш – Т. Б.); засобом утілення найбільш інформативної і творчої форми реалізації значень (смислу) мовця [2, с. 341].

Як одиниця тексту-універсуму текстово-образна універсалія обов'язково передбачає:

- характеристику міні- і макроструктури;
- врахування компонентного складу виокремлених структур;
- з'ясування синтаксичної функції текстово-образних універсалій;
- лексичне наповнення текстово-образних універсалій, що впливає на тематичну спрямованість та естетичний ідеал тексту;
- наявність таких ознак, як, зокрема, стереотипність, регуляривність.

Текстово-образні універсалії – універсальні знаки мовної / мовленнєвої системи, що здатні виконувати кілька функцій. Відповідно до аспекту аналізу текстово-образних універсалій розглядаємо їх з логіко-граматичної і композиційно-стилістичної позицій.

Логіко-граматична характеристика текстово-образних універсалій передбачає граматичну класифікацію складників думових текстів.

Граматичні текстово-образні універсалії – конструкції, вицленовані шляхом сегментації речення (тексту). Вони становлять мовні моделі, тобто утворені за наявними в мові схемами. Специфіка їх саме як текстово-образних універсалій пов'язана безпосередньо із семантикою та стилістичними функціями, тобто з обов'язковою здатністю мовного знака мати, окрім плану вираження, план змісту, бути асиметричним, багатоаспектним.

На основі логіко-граматичного аналізу текстово-образних універсалій виділено такі їхні різновиди: атрибутивні, адвербіальні, субстантивні, вербальні, предикативні. Кожен із зазначених різновидів має свої специфічні ознаки.

Логіко-граматичний погляд на універсалії, згідно з постулатами стилістики ресурсів, становить власне структурний підхід, який у кінцевому результаті спрямований на виявлення особливостей функціонування мовних одиниць у досліджуваних текстах.

Текстово-образні універсалії безпосередньо впливають на композиційну організацію думи. У побудові будь-якого тексту виділяють такі його структурні елементи, як зачин, кінцівка та основна частина. Характерними є такі одиниці будови і для дум.

Стилістичні текстово-образні універсалії пов'язані з їх художньо-естетичною функцією у фольклорному тексті. Фольклорні текстово-образні універсалії увиразнюють етнічні, наці-

ональні особливості твору. Так, в українських народних думках утворюється постійний зв'язок між номінацією *голуб* і поняттям «брат», пор.: *вовк* – ворог, вісник смерті; *ворон* – вішун загибелі. Універсальність мовних фактів не заперечує їх національної специфіки, а навпаки, виділяє, підкреслює її, про що, наприклад, аналізуючи народні казки, пишуть Л.В. Полубиченко та О.О. Єгорова: «Закономірне питання про національну специфіку традиційних формул як фактів культури різних народів, причому саме універсальність (курсив наш – Т. Б.) фольклорної казки як жанру становить те спільне, на тлі якого особливо очевидними можуть постати національно зумовлені відмінності у світосприйнятті, якщо такі наявні» [13, с. 8].

Висновки. Отже, текстова-образна універсальність – когнітивно-психологічне ментальне утворення, втілене у відповідну мовну форму (модель), що функціонує в художньому континуумі, відбиваючи схематизований образ явища, людини, речі, й ґрунтується на оцінній семантиці – типовій (взірцевій, еталонній) для певного класу явищ, речей.

Термін *текстова-образна універсальність* суттєво засвідчує специфіку усномовного імпровізаційного творення народного героїчного епосу.

Література:

- Астафьева Л.А. Сюжет и стиль былин : автореф. дисс. ... докт. филол. наук : спец. 10.01.09 «Фольклористика» / Л.А. Астафьева. – М., 1993. – 36 с.
- Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики / Ф.С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
- Болотникова Н.С. Коммуникативные универсалии и их лексическое воплощение в художественном тексте / Н.С. Болотникова // Филологические науки. – 1992. – № 4. – С. 75–87.
- Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова / С.Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1987. – 242 с.
- Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С.Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
- Иванов В.В. Волхв / В.В. Иванов, В.Н. Топоров // Мифологический словарь / гл. ред.: Е.М. Мелетинский. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 129.
- Івахненко Т.А. Славеснія формули і композиційні схеми календарно-абрадавих песенних тэкстау / Т.А. Івахненко // Вестник Беларускага дзержаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. – 2004. – № 2. – С. 3–8.
- Кумахов М.А. К проблеме языка эпической поэзии / М.А. Кумахов // Вопросы языкознания. – 1979. – № 2. – С. 48–60.
- Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Ю.М. Лотман. – М. : Искусство, 1970. – 384 с.
- Мальцев Г.И. Традиционные формулы русской необрадовой лирики (к изучению эстетики устнопоэтического канона) / Г.И. Мальцев // Русский фольклор. – 1981. – Т. 21. – С. 13–37.
- Стилїстика української мови / [Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько]. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
- Петенева З.М. Язык и стиль русских былин / З.М. Петенева. – Львов : Изд-во при Львовском госуд. ун-те изд-го объединения «Вища школа», 1985. – 209 с.
- Полубиченко Л.В. Традиционные формулы народной сказки как отражение национального менталитета / Л.В. Полубиченко, О.А. Егорова // Вестник Московского государственного университета. – Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2003. – № 1. – С. 7–22.
- Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика / Б.Н. Путилов. – М. : Издат. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 295 с.
- Тюкова И.Н. Коммуникативные универсалии и их лексическое воплощение в лирике Б.Л. Пастернака: на материале книги «Сестра моя – жизнь» : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / И.Н. Тюкова. – Томск, 2005. – 30 с.
- Українська мова: Енциклопедія / голова редкол.: В.М. Русанівський. –К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. – 750 с.
- Ухов П.Д. Атрибуции русских былин / П.Д. Ухов. – М., 1970. – 190 с.
- Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории / К.В. Чистов. – Л. : Наука, 1986. – 304 с.
- Jones R. Language and prosody of Russian folk epic / R. Jones. – Paris, 1972. – 121 p.
- Lord A.B. The Singer of Tales / A.B. Lord. – New York, 1968. – 304 p.

Беценко Т. П. Термин «текстова-образная универсальность» в лингвистическом устнословослововедении

Аннотация. В статье рассмотрено соотношение терминов формула и текстова-образная универсальность относительно анализа фольклорных текстов. Обоснована целесообразность употребления последнего. Предложена попытка охарактеризовать указанные терминопонятия.

Ключевые слова: формула, текстова-образная универсальность, язык фольклора, фольклорный текст.

Betsenko T. Term “text-shaped universality” in linguafolklor

Summary. In the article correlation of terms is considered formula and text-vivid universality in relation to the linguistic analysis of folk-lore texts. Grounded expedience of application last.

Key words: formula, text-vivid universality, language of folk-lore, folk-lore text.